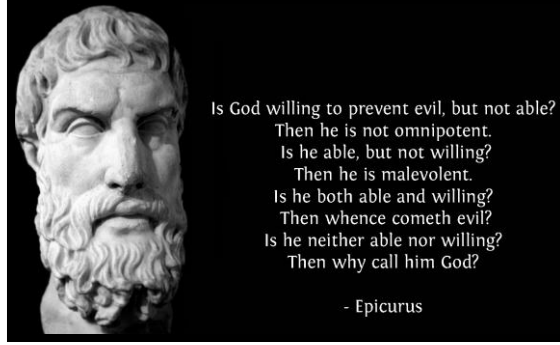

Unit 4

Logic and Methodology

घटक ४

तर्कमीमांसा आणि पद्धतीशास्त्र

1

अभ्यासक्रम

- अ) तत्त्वज्ञानाच्या पद्धती : वाद पद्धती आणि संवाद पद्धती
ब) युक्तिवादाचे स्वरूप : अनुमानाचे आकार – विगमन आणि निगमन

प्रस्तावना

"माणूस हा विचार करणारा प्राणी आहे" अशी व्याख्या अॅरिस्टॉटल (इ.स.पू. ३८४ ते ३२२) या प्राचीन ग्रीक तत्त्ववेत्त्याने दिली, असे समजले जाते. त्याच्या या व्याख्येनुसार 'विचारशक्ति' चा अर्थ पुढीलप्रमाणे करता येईल :

- (१) पृथ्वीवरील सर्व प्राणी असा गट घेतला तर त्या गटात 'विचार करण्याची क्षमता असलेली बुद्धी' केवळ माणूस या गटसदस्याकडेच आहे.
- (२) विचार करण्याची शक्ति म्हणजे माणसाकडे असलेली)आणि अन्य प्राण्यांकडे नसलेली(अशा प्रकारची एक बौद्धिक शक्ती किंवा तत्त्वे. ही बौद्धिक शक्ती किंवा तत्त्वे यांचा विकास करणे हा माणसाचा मूलभूत प्रकल्प असतो.
- (३) ही शक्ती उपयोगात आणून माणूस तिच्या आधारे जीवनात काही प्रकल्प रचतो आणि ते सुसंगतपणे राबविण्याचे सामर्थ्य माणूस कमावतो.
- (४) म्हणून जीवनातील प्रकल्प सुसंगतपणे राबविण्याची क्षमता म्हणजे 'विचार करण्याची क्षमता असलेली बुद्धी' असे म्हणता येईल आणि ती केवळ माणसाकडेच असते, अन्य प्राण्यांकडे नसते.

आता, ही अॅरिस्टॉटलची "माणूस हा विचार करणारा प्राणी आहे" ही व्याख्या गृहीत धरली तर 'प्रत्येक माणूस असा बुद्धिमान आहे' असा समज होतो. पण वास्तवात असे दिसत नाही. याची किमान तीन कारणे पुढीलप्रमाणे देता येतील.

1. पहिले कारण : माणूस जन्मलेल्या प्रत्येक क्षणापासून विचार करतो, असे नसते.
2. दुसरे असे की बुद्धीचा विकास करण्याची संधी मिळालेला माणूसच जीवनातील प्रकल्प राबवू शकतो. अर्थातच प्रत्येक माणसाला अशी प्रकल्प बनविण्याची आणि ते राबविण्याची संधी मिळेलच असे नाही. उदाहरणार्थ, वर्ण-जातीव्यवस्थेने अशी संधी हजारो वर्षे नाकारलेली होती.
3. तिसरे असे की जीवशास्त्रीयदृष्ट्या सुद्धा 'विचार करण्याची क्षमता' हा गुण प्रत्येकात जन्मतः असेल, असे नाही. ही तिसरी शक्यता लक्षात घेतली तर प्रत्येक माणूस विचारशील, बुद्धिमान असेल आणि तो तसे काम करील, याची खात्री नाही. म्हणूनच इटालियन विचारवंत अन्तोनिओ ग्राम्शी)१८९१-१९३७(म्हणतो की "सर्व माणसे बुद्धिवंत आहेत, पण सर्व माणसांना समाजात बुद्धिवंतांचे कार्य नसते." आणखी एक लक्षात घेण्याजोगी विचार करण्याची शक्ति म्हणजे प्रकल्प जीवनात सुसंगतपणे राबविण्याचे सामर्थ्य, असे मान्य केले तर आज आपण असे म्हणू शकतो वर्ण-जातीव्यवस्था निर्मिती हा एक विचार हाच प्राचीन माणसाचा प्रकल्प होता, पण तो आज विघातक ठरला आहे. म्हणून आज या व्यवस्थेचे उच्छादन करणे, हा दुसरा विधायक प्रकल्प ठरला आहे. तो आता पूर्ण केला पाहिजे.

‘विचार करणे’, हा जग समजावून घेण्याचाच एक अर्थ आहे. जग म्हणजे वस्तुस्थिती. ती आपण समजावून घेता याचा अर्थ, तिचे केवळ निरीक्षण करतो; असे नाही, तर त्या वस्तुस्थितीविषयी विचार करुन काही निष्कर्ष काढतो. पण बेशिस्त विचार म्हणजे सुतर्क केलेला विचार नाही. विशिष्ट पद्धतीने शिस्त व विचाराचे नियम पाळून विचार मांडला तरच त्यातून काहीएक निश्चित विचार व कृती शक्य होते. त्यासाठी विचार कसा करावा, याचाही विचार करावा लागतो. असे विचाराच्या नियमांचे शास्त्र म्हणजे **तर्कमीमांसा** किंवा **तर्कशास्त्र** होय. भारतीय परिभाषेत तर्कशास्त्राला ‘**अनुमानशास्त्र**’ म्हंटले जाते. ते मुख्यतः न्याय दर्शनाने मांडले. त्यांनी अनुमान हे ज्ञानाचे साधन मानले आहे, हे आपण पाहिलेच.

दैनंदिन जीवन जगतांना आपण सतत वेगवेगळे अंदाज व्यक्त करतो. हवामान, पाऊसपाणी, राजकीय - सामाजिक घडामोडी, कौटुंबिक हालचाली इत्यादींचा अंदाज केला जातो. चांगला पाऊस झाला तरच स्वस्ताई होईल हा अंदाज आहे. पण सर्व अंदाज, अनुमान खरे असतातच, असे नाही. अतिरिक्त पाऊस झाला तर नुकसान होऊ शकते. म्हणून अंदाज आणि तर्क यात फरक केला जातो. चांगला योग्य व अचूक तर्क कसा करावा, याचे शास्त्र म्हणजे तर्कशास्त्र. तर्क म्हणजे अचूक अंदाज. आपला सर्व व्यवहार तर्कावर अवलंबून असतो. बेकारीमुळे गुंडगिरी वाढते, सर्व अधांतरी वस्तू जमिनीवर पडतात, टंचाईमुळे भाववाद होते; हे सर्व तर्क असतात. बेकारी आणि गुंडगिरी यांच्यातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक संबंध तार्किक पद्धतीने जाणून घेता येतात.

‘युक्तिवाद’ (Argument)

सुसंगत विचार कसा करावा, त्याची पुन्हा सुसंगत मांडणी कशी करावी, त्याचे नियम कोणते; त्याची माहिती देणारी तर्कशास्त्र ही तत्त्वज्ञानाची एक शाखा आहे. विचार मांडणे याचा अर्थ आपले म्हणणे सांगण्यासाठी योग्य प्रशिक्षण देणारी तार्किक मांडणी करणे. युक्तिवादाची विशिष्ट प्रकारची रचना करावी लागते. काही विधाने पुरावा म्हणून ज्यांचा आधारास घ्यावी लागतात तर कही विधाने निष्कर्ष म्हणून मिळतात. या दोघांच्या रचनेला ‘**युक्तिवाद**’ (Argument) असे म्हणतात. या अर्थाने युक्तिवाद म्हणजे विधानांची रचना असते.

- (1) आधारविधाने : ज्यांचा आधार घेतला जातो त्यांना आधारविधाने
- (2) निष्कर्ष विधान : जो निष्कर्ष काढला जातो त्यास निष्कर्ष विधान

आधारविधान + निष्कर्ष विधान मिळून युक्तिवाद पूर्ण होतो. उदाहरणार्थ पुढील युक्तिवाद पाहा :

सर्व माणसे मर्त्य आहेत }
सॉक्रेटीस माणूस आहे. } आधार विधाने
म्हणून सॉक्रेटीस मर्त्य आहे. → निष्कर्ष विधान

सर्व उष्णकटीबंधातील लोक कृष्णवर्णी असतात. }
सिलोन उष्णकटीबंधातील देश आहे. } आधार विधाने
म्हणून सर्व सिलोनी कृष्णवर्णी आहेत. → निष्कर्ष विधान

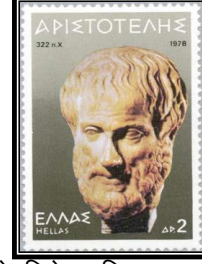
विचार योग्य तर्कावर आधारलेला असणे आणि योग्य म्हणजे युक्त असणे. युक्तता म्हणजे आधार विधानांमधून निष्कर्ष विधान निष्पन्न होणे होय. अशी परिस्थिती असेल तर त्या युक्तिवादास **युक्त युक्तिवाद** म्हणतात. अथवा **सुतर्कित युक्तिवाद** अथवा **अनुमान** म्हणतात. (अनु = पाठीमागे, मागून, अनुसरुन आणि मान = जाणे. कशाच्या तरी मागून जाणे. म्हणजेच दिलेल्या विचाराच्या मागून जाणे.) वरील उदाहरणांमध्ये आधार विधानांमधून निष्कर्ष विधान निष्पन्न होते, त्यामुळे हे युक्तिवाद सुतर्कित आहेत. युक्त व सत्य विचार म्हणजे तर्क. त्याचे शास्त्र ते तर्कशास्त्र होय.

अशा युक्ततेचे/सुतर्किततेचे नियम निश्चित करण्याचा प्रयत्न पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात प्रथम अॅरिस्टॉटलने (इ.स.पू. 384 ते 322) या ग्रीक तत्त्वचिंतकाने केला. अॅरिस्टॉटल हा ग्रीक-पाश्चात्य तर्कशास्त्राचा आद्यगुरु मानला जातो. गेली शेकडो वर्षे सर्व जगात त्याचे तर्कशास्त्र शिकले-शिकविले जाते. अध्ययन व अध्यापनाची ती परंपरा बनल्याने त्याच्या तर्कशास्त्रास ‘पारंपरिक तर्कशास्त्र’ (Traditional Logic) म्हणतात. नंतर मध्ययुगात लॉर्ड फ्रान्सिस बेकनने (इ.स. 1561-1626) नवे तर्कशास्त्र मांडले. भारतातही तर्कमीमांसेची प्राचीन परंपरा आहे. न्याय, बौद्ध व जैन तर्कपंडितांनी भारतीय तर्कशास्त्राचा विकास केला.

तर्कशास्त्रास इंग्लीशमध्ये Logic असा शब्द आहे. त्याचे मूळ *legein* या शब्दात असून त्यापासून ग्रीक भाषेत *logos* हा शब्द बनतो. *legein* म्हणजे सांगणे, म्हणणे. त्यामुळे अॅरिस्टॉटल *logos* ला ‘विचार करणारे द्रव्य’ किंवा तर्कशक्ति *reason* म्हणतो. म्हणून Logic चा अर्थ योग्य विचार करण्यास शिकविणारे शास्त्र. Logic हा प्रत्यय लागूनच biology, zoology, anthropology, sociology, psychology, astrology, philology इत्यादी विषयांची नावे तयार होतात. या प्रत्येक

विषयाला स्वतःचे तर्कशास्त्र विकसित करावे लागतेच. नुकत्याच विकसित झालेल्या संगणकशास्त्राला सुध्दा ते तयार करावे लागले. प्रत्येक ज्ञानशाखा आपले काम Logic विकसित करुनच त्यानुसारच करते. हे Logic चुकले की काम ठप्प होते ! (गेल्या काही वर्षात काही मोटरसायकलींवर Logic असे लिहीलेले आढळले . कारण त्या कंपनीने ते विकसित करून त्या गाडीत ते उपयोगात आणलेले असते.)

अॅरिस्टॉटल (इ.स.पू ३८४-३२२)

तर्कमीमांसेचे नियम उपयोगात आणूनच वैज्ञानिक पद्धती विकसित होते. विशेषतः विगमानात्मक निष्कर्षावर विज्ञान रचले जाते. म्हणून तर्कमीमांसेत तत्त्वज्ञानाच्या पद्धती विकसित झाल्या आहेत आणि त्यामधूनच पद्धतीशास्त्रही निर्माण झाले आहे. आपण या दोन्हीचा परिचय करुन घेवू :

1) तत्त्वज्ञानाच्या पद्धती (Methods of Philosophy)

आपण हे पाहिले की माणूस हा विचार करणारा प्राणी आहे. प्रत्येक माणूस कसला ना कसला विचार करतोच. पण प्रत्येक मानवी व्यक्ति योग्य रितीने विचार करेलच, असे नाही. सामान्य माणूस मुख्यतः आपल्या भावना, इच्छा, वासना यांच्या आहारी जावून विचार करतो. परिणामी अविचारीच कृतीच घडताना दिसते. सामान्य माणूस वस्तुनिष्ठ विचार करीलच असे नसते. म्हणूनच हेतूपूर्वक सुसंगत विचार करण्याची सुव्यवस्थित पद्धती विकसित करावी लागते. ती विकसित करण्याचे काम सुध्दा अर्थातच माणूसच करतो. त्यांना विचारी माणसे किंवा विचारवंत म्हणता येईल. तर्कशास्त्रीय रितीने विचार करण्याची पद्धती म्हणजे तत्त्वज्ञानाची पद्धती असते. त्या अनेक आहेत. दोन पद्धतींचा अभ्यास आपण करणार आहोत. त्या पुढील प्रमाणे:

अ) वाद पद्धती (वाद, जल्प, वितण्ड)

ब) संवाद पद्धती (सॉक्रेटीस)

अ) वाद पद्धती : (वाद, जल्प आणि वितण्ड)

भारतीय तत्त्वज्ञानातील न्याय दर्शन या नावाने परिचित असणाऱ्या तत्त्वज्ञानाच्या संप्रदायाने ही वादपद्धती विकसित केली. ही चर्चा करण्याची पद्धती आहे. नेहमीच्या बोलण्यात, दैनंदिन वादविवादात, वादविवाद स्पर्धेत आणि आजच्या न्यायालयात ही पद्धती उपयोगी आहे.

आदि शंकराचार्य चर्चा करताना (कल्पनाचित्र)

वादपद्धती, ज्ञानाची साधने आणि तर्काचे नियम हे न्यायदर्शनाचे अभ्यासाचे विषय आहेत. यथार्थ ज्ञान व अथार्थ ज्ञान यांची चर्चा न्याय दर्शन करते. कोणत्याही विषयाची योग्य चिकित्सा कशी करता येते, याचे प्रशिक्षण या पद्धतीतून मिळते. निर्दोष विचार, चर्चा आणि अनुमान यांना आवश्यक असलेले नियम म्हणजे न्याय होत, असे न्याय दर्शन सांगते, ¹ हा वाद जिथे ज्या ठिकाणी चालतो ते न्यायालय. तो कसा चालावा याचे प्रशिक्षण ज्या सभेत होते तिला 'तद्विद्य संभाषा परिषद' म्हणतात. तद्विद्य म्हणजे तज्ञ आणि संभाषा म्हणजे चर्चा, परिषद म्हणजे सभा ². या सभेची रचना पुढीलप्रमाणे:

1. **वादी** : चर्चेचा मुद्दा उपस्थित करणारा. (फिर्दादी)
2. **प्रतिवादी** : चर्चेत विरोध करुन आपले मुद्दे मांडणारा. (अशील)
3. **सभापति** : वादाचा आरंभ करणे, त्यावर लक्ष ठेवणे आणि शेवटी निर्णय देणे, ही कामे करणारा विद्वान अधिकारी व्यक्ति. यालाच 'मध्यस्त' असेही म्हणतात. (जज् / न्यायाधीश.)
4. **प्राश्निक** : अधूनमधून सूचक प्रश्न करणारे (प्रेक्षक / साक्षीदार)

¹ म्हणून या दर्शनास ' न्यायशास्त्र' असे म्हंटले आहे. लक्ष्मणशास्त्री जोशी , "वैदिक संस्कृतीचा इतिहास" पान 184 आवृत्ती दुसरी 1972 प्राज्ञपाठशाळा, वाई

² सुरेंद्र बारलिंगे-क्रांतिप्रभा पांडे, "भारतीय तर्कशास्त्राची रूपरेखा", तत्त्वज्ञान विभाग, पुणे विद्यापीठ, पुणे

अशी रचना झाल्यानंतर जी चर्चा केली जाते तिलाच *वादविवाद* म्हणतात. पण वाद कसाही घालावयाचा नसतो, तर वादपद्धतीचे विशिष्ट स्वरुप लक्षात घेवून वाद घालावयाचा असतो. अलिकडील काळात संसद, विधीमंडळ, विविध प्रकारचे परिसंवाद, परिषदे, वादस्पर्धा आणि विविध वृत्तवाहिन्यांवर अशी चर्चा घडताना आपण पाहातो. या वादाचे स्वरुप पुढीलप्रमाणे :

अ) वाद :

वाद म्हणजे एखाद्या विषयातील तत्त्व कळावे किंवा तो विषय कळावा, या हेतूने सुरु केलेली चर्चा. या चर्चेत कोणतेही खोटे पुरावे सादर करवयाचे नसतात. समजा चुकून केले गेले तर ते मागे घेवून चर्चा पुढे न्यावयाची असते. ही चर्चा वादी आणि प्रतिवादी यांच्यात होते. या दोघात कुणीतरी विजयी होवू शकतो. पण वाद बरोबरीत सुटला तर अंमित निर्णय देण्याचा अधिकार सभापतिचा असतो. त्या निर्णयानंतर पुन्हा कुणी वाद घालावयाचा नसतो. वाद घालावयाचाच असेल तर ज्या मुद्द्यावर विजय मिळविलेला असतो, त्याच्या पुढील मुद्द्यावर वाद घालावयाचा असतो. उदाहरणार्थ ,

चर्चा विषय : आत्म्याचे अस्तित्व

वादी : आत्मा आहे. कारण तो नित्य आहे.

प्रतिवादी : आत्मा अस्तित्वात नाही. कारण त्याचे अस्तित्व जाणवत नाही. त्याचे ज्ञान अनित्य आहे

ब) जल्प :

वादाच्या या प्रकारात दुसऱ्याला हरविणे एवढाच हेतू असतो, त्याच वेळी स्वतः कोणताही पुरावा द्यावयाचा नाही, असे केले जाते. दुसरा कोठे चुक करतो त्यावर बारीक लक्ष ठेवून त्या चुकीचेच भांडवल करुन त्याचा पराभव झाला, अशी घोषणा केली जाते. आणि चर्चा बंद केली जाते. उदाहरणार्थ ,

अ : जे जे अज (जे जन्मत नाही) ते नित्य असते. जसा ईश्वर.

ब : जे नित्य असते ते अज असते, जसा ईश्वर .

किंवा

माणूस इथून तिथून सारखाच !

या बोलण्याला काही अर्थ नाही .

मग तुझ्या बोलण्यालाही काही अर्थ नाही.

तुझ्याही बोलण्याला काय अर्थ आहे ?

क) वितण्डा:

वादाच्या या प्रकारात दुसऱ्याला हरविणे हा हेतू सुध्दा नसतो. तर केवळ शब्दाला शब्द वाढविणे, निष्फळ चर्चा वाढविणे, कोणताही निर्णय स्वतः न घेणे आणि दुसऱ्याला ही घेवू न देणे, एवढेच असते. अशी चर्चा टाळावयाची असते आणि दुसऱ्याला करु द्यावयाची नसते. पण दुदैवाने बहुधा सर्वत्र वितण्डावादच घातला जातो. उदाहरणार्थ ,

आता साक्षरता प्रसाराची चळवळ केली पाहिजे.

कशासाठी ?

म्हणजे काय ? देशाच्या प्रगती !

छे ! अमेरिका, जर्मनी यांनी काय साक्षरता प्रसार केला होता काय ? त्यांनी प्रगती केलीच ना ?

बरं , मग सगळ्यांना मिलीटरी ट्रेनिंग सक्तीचे करु काय ?

काय मरायचयं काय ? उलट युध्द होईल, प्रगती तर लांबच.

ठिकाय, मग लोकांमध्ये ऐक्य निर्माण करु.

अरे बापरे ! हे सगळे अठरापगड जातीचे एकत्र येणार !! अशक्य.

बरंस, मग तुम्हीच काहीतरी सुचवा.

नाही मी काही अजून विचार केलेला नाही.

किंवा

ए, जास्त शानपना करु नको.

तू शानपना दाखवू नको.

तू कोण विचारणार ?

तू कोण लै शाना ?

पूर्वपक्ष - उत्तरपक्ष पद्धती:

कोणत्याही वादात दोन बाजू असतात. पहिली बाजू : वादविषयाच्या समर्थनासाठी बोलणारी तर दुसरी - वादविषयाच्या विरुद्ध बोलणारी. बोलणाऱ्या या दोन्ही बाजूंना 'पक्ष'^३ म्हणतात. एकाला पूर्वपक्ष तर दुसऱ्याला उत्तरपक्ष म्हणतात. पूर्वपक्ष म्हणजे समोरचा आपल्या विरोधी विचार मांडणारा पक्ष आणि उत्तरपक्ष म्हणजे स्वतःचा विचार मांडणारा पक्ष. स्वतःचे मत म्हणजे *सिध्दान्त*.

स्वतःचे मत मांडण्याला *मंडन* म्हणतात. तर दुसऱ्याचे मत खोडणे म्हणजे *खंडन*. समोरच्याचे म्हणणे काय आहे ? ते समजावून घेवून मग त्याला काय म्हणावयाचे आहे, हे आधी आपणच मांडावयाचे. मग स्वतःचे म्हणणे मांडावयाचे. (म्हणजेच उत्तरपक्ष नेहमी पूर्वपक्षाला काय म्हणावयाचे आहे ते आधी मांडतो, मग स्वतःचे मत मांडतो.) थोडक्यात ज्याचे खंडन करावयाचे तो 'पूर्वपक्ष' व ज्याचे समर्थन करावयाचे तो 'उत्तरपक्ष'. या प्रकारात दोघांचाही विकास होतो. कुणाचाही बाजू कमकुवत राहात नाही.

भारतीय दर्शनांचा विकास याच विशिष्ट पध्दतींनी झाला. ही जणू त्यांची methodology च होती. एकमेकांचे अस्तित्व टिकवित विरोधक दर्शनाचाही विकास होईल, याची काळजी घेत हा विकास झाला. त्यामुळे एकाचा अभ्यास म्हणजे इतरांचाही अभ्यास ! या पध्दतीला 'पूर्वपक्ष - उत्तरपक्ष पध्दती' किंवा 'खंडन - मंडन पध्दती' म्हणतात.

ब) संवाद पध्दती (सॉक्रेटीसची प्रश्नोत्तर पध्दती)

सॉक्रेटीस (इ.स.पू. 470 ते 399) हा प्राचीन तत्त्ववेत्ता ग्रीक तत्त्वज्ञानाचा मुगुटमणी आहे. अथेन्स शहराचा तो रहिवासी होता. त्याचे वडिल मूर्तिकार आणि आई सुईण होती. त्याच्या पत्नीचे नाव झांतिपी होते. दिसायला अत्यंत सामान्य आणि जवळपास अर्धपशू असणारा सॉक्रेटीस अत्यंत नीतिवान, निःस्वार्थी, विनम्र व प्रसन्न व्यक्तिमत्त्वाचा होता. "आपणास ईश्वरी संदेश येतात", असा त्याचा दावा होता. तो तरुणांना विचार करण्यास शिकवित असे.

राज्यसंस्थेचे देव नाकारून सॉक्रेटीस स्वतःचे देव मांडतो, असा आरोप त्याच्यावर 70 व्या वर्षी ठेवण्यात आला आणि त्याला हेमलॉक नावाचे विष पिण्याची शिक्षा देण्यात आली. त्याच्या शेवटच्या कालखंडात त्याला फ्लेटो (इ.स.पू. 431 ते 351) हा सर्वोत्तम शिष्य लाभला. त्याची पध्दत अशी :

प्रथम सॉक्रेटीस स्वतःकडे कमीपणा घेतो, नम्रता धारण करतो. स्वतः ज्ञानी असूनही अज्ञान असल्याची बतावणी करतो. आपण स्वतः इतरांकडून शिकू इच्छितो, असे दाखवितो. मग एखादा विषय घेवून एखाद्याला मत विचारतो किंवा त्या विषयाच्या दिशेने चर्चा सुरु करतो. नंतर तो संबंधित व्यक्तीला प्रश्न विचारून व्याख्या करावयास सांगतो, त्या व्यक्तीने मत व्यक्त केले की मग सॉक्रेटीस त्या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करण्याची विनंती करतो. उदाहरणार्थ चर्चा 'धैर्य' या विषयावर असेल तर सॉक्रेटीस "धैर्य म्हणजे नेमके काय" असा प्रश्न उपस्थित करून चर्चा सुरु करित असे. संबंधित व्यक्तीने "अमुक अमुक करणे हे धैर्य होय" असे म्हणून काहीएक वर्णन केले किंवा व्याख्या केली की सॉक्रेटीस मोठे समाधान दाखवितो. पण आपल्या काही शंका असून त्यांचे समाधान करण्याची विनंती करीतो. या शंका बोलून दाखवितो. त्यावेळी तो प्रश्न विचारतो. ते करताना मधेमधे न बोलता तो स्वतः गप्प बसणे पसंत करून संबंधितालाच बोलण्याची अधिक संधी देतो. पण त्याचवेळी चर्चेवर स्वतःचे नियंत्रण राहिल, असे पाहतो. असे करित करित त्या वर्णनातील अथवा व्याख्येतील दोष शोधून देतो. ही चर्चा मग योग्य व्याख्या सापडेपर्यंत चालू राहते ! या पध्दतीचे एक ठळक उदाहरण घेवू :

'जॉर्जिअस' हा एक संवाद आहे. हा संवाद जॉर्जिअस आणि सॉक्रेटीस यांच्यात झाला. या मुख्य संवादाच्या एका विभागात पुढील प्रश्नोत्तरे झाली.

सॉक्रेटीस : मित्रा, ज्याला इमारती बांधण्याचे ज्ञान आहे त्याला आपण वास्तुविशारद (बिल्डर) म्हणू शकतो ना ?

जॉर्जिअस : होय.

सॉक्रेटीस : मित्रा, अगदी त्याप्रमाणेच ज्याला संगीत रचण्याचे ज्ञान आहे त्याला संगीतकार म्हणू शकतो ना ?

जॉर्जिअस : होय

सॉक्रेटीस : मग तर मित्रा, ज्याला औषधांचे ज्ञान आहे त्याला डॉक्टर म्हणू शकतो ना ?

जॉर्जिअस : होय

सॉक्रेटीस : मग अगदी तसेच इतर सर्वच कारगिर, तज्ञ यांच्याबाबतीत म्हणता येईल ना ?

जॉर्जिअस : होय

सॉक्रेटीस : मग याचा अर्थ असा झाला की जो जे जाणतो, ज्याला त्याच्या विषयाचे ज्ञान आहे आणि तो तो

त्या त्या विषयात तज्ञ आहे, असे म्हणता येईल ना ?

जॉर्जिअस : होय, बरोबर आहे.

सॉक्रेटीस : तर मग मित्रा, नीतिमतेच्या बाबतीत तसेच नाही का होत ? ज्याला नीती-अनीतीचे ज्ञान आहे तो

नीतीनेच वागेल, असे नाही का होत ?

जॉर्जिअस : होय तर ! निश्चितपणे.

^३ पक्ष म्हणजे पंख. पक्षाला पंख असतात. त्या त्याच्या दोन बाजू असतात. म्हणून पक्ष = बाजू. पक्षकार = बाजू असणारा. येथे बाजू = भूमिका. न्यायालयाच्या भाषेत बाजू = तक्रार अथवा तक्रारील उत्तर देणे.

सॉक्रेटीस : म्हणजे मित्रा, नीतीने वागणे म्हणजे नीतीचे ज्ञान असणे आणि नीतीचे ज्ञान असणे म्हणजेच
नीतीने वागणे !

जॉर्जिअस : अगदी अचूक

सॉक्रेटीस : म्हणूनच नीती किंवा सद्गुण म्हणजेच ज्ञान !!

जॉर्जिअस : होय

सॉक्रेटीसच्या या पद्धतीला 'प्रश्नोत्तर पद्धती' किंवा 'संवाद पद्धती' असेही नाव आहे. ही संवादाची, संभाषणाची अशी पद्धत आहे की जिच्यात नैतिक सद्गुणांबद्दलची सर्वसामान्य लोकांची मते तपासून निश्चित तात्त्विक संकल्पना तयार केली जाते. सॉक्रेटीस एखाद्याला प्रश्न विचारुन व्याख्या करावयास सांगतो, मग त्या व्याख्येतील दोष शोधून देतो. दुसरी व्याख्या करावयास सांगतो. मग तिसरी, चौथी, पाचवी. असे करित तो हे दाखवितो की या साऱ्या व्याख्या किंवा वर्णने म्हणजे बोलणाऱ्या त्या संबंधित माणसाचे स्वतःचे केवळ 'मत' (Opinion) आहे. मतास सार्वत्रिकतेचा दर्जा नाही.

म्हणून ते सगळ्यांना स्वीकारता येईलच असे नाही. कारण मत नेहमी व्यक्तिगत पातळीवरील अंदाज असतो. म्हणून मत म्हणजे ज्ञान (Knowledge) नव्हे .

सॉक्रेटीसचा उपरोध / सॉक्रेटीसची पद्धती

सॉक्रेटीसची नैतिक प्रतिभा प्रामुख्याने चिकित्सक होती. त्याने धैर्य, संयम, न्याय, दूरदर्शीपणा या सारख्या नैतिक सद्गुणांविषयीचे तत्कालिन सुशिक्षित व सुखवस्तू लोकांचे अज्ञान त्याने उघडकीस आणले. आत्म्याच्या निःश्रेयस सद्गुणांविषयीचे लोकांचे अज्ञान विनाशकारी आहे, हे सॉक्रेटीसने त्यांना पटवून दिले. पण हे नाजूक व धोकादायक काम असल्याने त्याने अतिशय हळूवारपणे आणि चलाखीने केले.

या प्रश्नोत्तर पद्धतीचा उपयोग करुन सॉक्रेटीस हे दाखवून देतो की लोक ज्याला नैतिक ज्ञान समजतात ते केवळ त्यांचे खासगी मत असते. कारण त्या मतात कोणतीही संकल्पना स्पष्ट केलेली नसते. नैतिक ज्ञान सद्गुणांचे असते.

ज्यास आपण सद्गुण समजतो अशा प्रकारच्या सर्व कृतीमध्ये नेमके कोणते घटक समान आहेत ' हे कळाले की सद्गुणाचे ज्ञान होते. आणि हे ज्ञान होणे कठिण असते. कारण लोक स्वतःचे मत सोडू इच्छित नसतात. म्हणजे जे खरोखरी अज्ञानी आहेत व ज्यांची शिकवणी घेतली पाहिजे, त्यांच्याकडूनच शिकण्याचा आविर्भाव सॉक्रेटीस आणीत असे. हळू हळू लोकांचे अज्ञान उघडकीस आणून त्यांना सत्यज्ञानाकडे तो घेवून जातो. हा उपरोध आहे, पण बोचरा नाही तर तात्त्विक आहे. म्हणून त्याच्या ह्या पद्धतीला 'सॉक्रेटीसचा उपरोध' (Socratic Irony) म्हणतात.

पद्धती कुणासाठी ?

सॉक्रेटीसची प्रश्नोत्तर पद्धती ही मुख्यतः सर्वसामान्य, विशेषतः बाजारपेठेतील लोकांना शिकविण्याची पद्धती आहे. ही सत्य संशोधनाची पद्धती आहे. सर्वसामान्य ही माणसे विद्यापीठात अथवा शिक्षणसंस्थेत शिकलेली विद्वान मंडळी नसतात तर व्यावहारिक जगातील माणसे असतात. स्वतःच्याच मताला चिकटून असतात. त्यांच्या मतांवर हल्ला केला तर संवाद थांबू शकतो. त्यामुळे त्यांच्या कलाने घेवून हळूहळू त्यांच्याकडूनच त्यांची चूक लक्षात आणून देवून सत्य शोधावे लागते. हे काम सुईणीसारखेच असते. सुईण बाळ निर्माण करीत नाही; तर आईच्या पोटात असलेले बाळ जगात सुरक्षित प्रवेश करावे, यासाठी ती त्या आईला केवळ मदत करीत असते. म्हणून तर सॉक्रेटीस तत्त्ववेत्त्याला सुईण म्हणतो.

युक्तिवादाचे स्वरुप (The Nature of Argument)

पाश्चात्य तर्कशास्त्र किंवा अनुमानाचे दोन प्रकार आहेत.

(अ) निगमन किंवा नैगमनिक तर्कशास्त्र (Deduction or Deductive Logic).

(ब) विगमन किंवा वैगमनिक तर्कशास्त्र (Induction or Inductive Logic)

निगमनाचे तर्कशास्त्र म्हणजे अॅरिस्टॉटलचे तर्कशास्त्र आणि विगमनाचे तर्कशास्त्र म्हणजे बेकनचे तर्कशास्त्र होय. बेकनने अॅरिस्टॉटलच्या तर्कशास्त्रावर कठोर टीका करुन नवे तर्कशास्त्र मांडले. त्याचे तर्कशास्त्र हाच आजच्या आधुनिक विज्ञानाचा आणि वैज्ञानिक पद्धतीचा पाया बनला.

(अ) निगमन (नैगमनिक अनुमान)

निगमनात सामान्य विधानातून विशिष्ट विधान निष्कर्ष म्हणून मिळविले जाते. नि + गमन = सामान्याकडून विशिष्टाकडे जाणे.
नि = खाली आणि गमन = जाणे. वरुन खाली येणे, मोठ्यातून छोटे वजा करणे.

A) सर्व माणसे मर्त्य आहेत } आधार विधाने
सॉक्रेटीस माणूस आहे. }
म्हणून सॉक्रेटीस मर्त्य आहे. → निष्कर्ष विधान

B) राणी एकतर ग्रंथालयात अभ्यास करीत आहे किंवा मैत्रिणीबरोबर सिनेमाला गेली आहे } आधार विधान
पण ती आता ग्रंथालयात कोठेच दिसत नाही. }
याचा अर्थ : ती मैत्रिणीबरोबर सिनेमाला गेली आहे. → निष्कर्ष विधान

निगमानाचे वैशिष्ट्य म्हणजे यातील आधारविधाने सत्य व युक्त असतील तर निष्कर्ष विधानही सत्य व युक्तच असते. किंवा आधारविधानात जे सांगितले आहे तेच निष्कर्ष विधानात सांगितले असते.

(अ) विगमन किंवा वैगमनिक अनुमान :

अनुमानाच्या या प्रकारात एखाद्या विशेष विधानावरून सामान्याच्या आधारे दुसरे एखादे विशेष विधान निष्पन्न केले जाते किंवा एकसारख्या अनेक विशेष विधानांवरून सामान्य स्वरुपाचा निष्कर्ष काढला जातो. हे निष्कर्ष निश्चित नसतात, तर बहुधा संभाव्य असतात. उदाहरणार्थ एकदा एखाद्या डॉक्टरने दिलेले औषध लागू पडले, हे अनुभवल्यानंतर आपण पुढच्या वेळी त्याच डॉक्टरकडे जातो. त्यावेळी पूर्वीप्रमाणेच आताही औषध लागू पडण्याची दाट शक्यता आहे, असे संभवात्मक अनुमान असते. तसेच जिथे जिथे धूर दिसते तिथे तिथे अग्नी आढळते. त्यावरून धूर तेथे अग्नी असा सामान्य निष्कर्ष आपण काढतो. जसे :

अ माणूस मर्त्य आहे.
ब माणूस मर्त्य आहे.
क माणूस मर्त्य आहे.
ड माणूस मर्त्य आहे.
प माणूस मर्त्य आहे.
फ माणूस मर्त्य आहे.
ब माणूस मर्त्य आहे.

म्हणून सर्व माणसे मर्त्य आहेत. → निष्कर्ष विधान

थोडक्यात विशिष्ट उदाहरणावरून सामान्य निष्कर्ष काढणे अथवा विशिष्ट विधानावरून सामान्य विधानाकडे जाणे म्हणजे विगमन होय. असा विगमानत्मक तर्क तो वैगमनिक तर्क होय. वि + गमन = विशिष्टाकडून पुढे (सामान्याकडे) जाणे.

दुसरे असे की हे दोन्ही प्रकार एकमेकांवर अवलंबून आहेत. वैगमनिक अनुमानाचा निष्कर्ष हा नैगमनिक अनुमानाचा आधार बनतो. नैगमनिकचा अनुमानाचा निष्कर्ष हाच वैगमनिकचा अनुमानाचा आधार असतो.

तर्कभास / विचारदोष (Fallacy)

आता माणूस नेहमीच तार्किक विचार करेल, असे नाही. कधी कधी तो चुकीचा, अयोग्य विचार करतो. (खरे तर सामान्यजन बरेचदा अतार्किक, भावनाप्रधान विचार करतात.) असा विचार किंवा युक्तिवाद ऐकताना तर्कयोग्य वाटतो पण मुळात तसा तो नसतो. अशा विचारास 'तर्कभास, विचारदोष, तर्कदोष अथवा हेत्वाभास' (Fallacy) असे म्हणतात. असे शक्य तर्कदोष असून त्यांचाही अभ्यास तर्कशास्त्रात होतो. तर्कदोष आपण टाळावयाचे असतात आणि इतरांना करू घावयाचे नसतात .

*****